

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΣΙΦΝΑΪΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΙΦΝΑΪΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΙΦΝΟΣ 27-30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΕΡΝΙΚΟΥ - ΕΥΓΕΝΙΔΗ

ΤΟΜΟΣ Β'
ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΦΡΑΓΚΚΟΚΡΑΤΙΑ - ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ
ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΑΘΗΝΑ 2005

**ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΚΑΙ Η ΣΙΦΝΟΣ**

Ἡ ιστοριογραφία γιὰ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν 19ο καὶ 20ὸ αἰώνα ἔχει ἀκολουθήσει διαδρομὲς ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες διήλθε γενικὰ ἡ ἑλληνικὴ τοπικὴ ἱστορία. Χαρακτηριστικὸ τῆς αἰγαιακῆς ιστοριογραφίας εἶναι ὅτι τὸ νησί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθός του, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα καὶ τὴ μονάδα ἀναφορᾶς τῆς. Πράγματι, ἐνῶ σπανίζουν οἱ μελέτες ποὺ ἐξετάζουν συνολικὰ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο –ἢ ἐπιμέρους διοικητικῆς ἐνότητες– ἀντίθετα εἶναι πολυάριθμοι οἱ μελέτες ἐκεῖνες, ὅπου ὁ γεωγραφικὰ προσδιορισμένος τόπος ἀποτελεῖ μὲν τὸ πεδίο ἀναφορᾶς, περιορίζεται ὁμως στὴν ἐξέταση ἑνὸς μόνο νησιοῦ. Ἐτσι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, πυκνώνουν οἱ μελέτες τοπικῆς ἱστορίας, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦν μονογραφίες γιὰ τὴν ἱστορία νησιῶν. Ὁ συνήθης τύπος τῶν μελετῶν αὐτῶν, ποὺ ἀνθοῦν μέχρι τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰώνα, εἶναι ἡ ἐξέταση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ κάθε νησιοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τοῦ ἔργου, σὲ ἐπάλληλα χρονικὰ ἐπίπεδα: “ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς”, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται στὸν ὑπότιτλο πολλῶν ἀπὸ αὐτές. Στόχος ἐδῶ τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ φωτισθεῖ ὄχι μόνο ἡ ἱστορία τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ κυρίως νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ἰδιαιτερότητά του καὶ ἡ “ἑξχωριστὴ προσφορά του” στοὺς ἀγῶνες ἢ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Κατὰ κανόνα ἡ διάρθρωση τῶν “ἱστοριῶν” τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν ἀρχαιότητα¹, περιορισμένη ἐξέταση τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀναλυτικότερη καταγραφή τῆς περιόδου τῆς λατινικῆς καὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καὶ τέλος περιγραφή τῆς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση κατάστασης, μὲ παράλληλη μνεία πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν τῇ σύγχρονῃ μὲ τὸ συγγραφέα ἐποχῇ. Ἀκολουθεῖται δηλαδὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς, προσαρμοσμένο στὶς τοπικὲς ἀνάγκες, τὸ τρίσημο σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ποὺ εἶχαν εἰσαγάγει ὁ Σπ. Ζαμπέλιος καὶ κυρίως ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος², τὸ ὁποῖο ἀποτελέσσει ὁδηγὸ γραφῆς ἀλλὰ καὶ ἀνοικτὸ πεδίο συμπληρώσεων καὶ τοπικῶν προσαρμογῶν³. Παράλληλα οἱ μελέτες αὐτὲς κατὰ κανόνα πλουτίζονται μὲ γεωγραφικὲς πληροφορίες, ποικίλο ὕλικὸ λαογραφικοῦ χαρακτήρα (παραδόσεις, παροιμίες, τραγούδια κ.λπ.), τοπωνυμικὸ, ὀνοματολογικὸ καὶ γλωσσικὸ ὕλικό, καθὼς καὶ ἀναφορὲς στοὺς σύγχρονους “ἐπιφανεῖς ἄνδρες”⁴.

Μέχρι τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅλα σχεδὸν τὰ νησιά εἶχαν ἀποκτήσει μία ἢ περισσότερες ἱστορίες τοῦ τύπου ποὺ περιγράψαμε παραπάνω⁵. Στὰ νησιά ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἐντάχθηκαν στὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυσή του, ἡ τοπικὴ ἱστοριογραφία σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ στὸν ἀπελευθερωμένο ἑλληνικὸ χῶρο. Ἰδιαίτερα ὁμως οἱ μελέτες ἐκεῖνες, ποὺ γράφτηκαν πρὶν τὴν ἐνσωμάτωση τῶν νησιῶν τοῦ Βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου ἢ τῶν Δωδεκανήσων στὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἀπὸ τοπικοὺς λόγιους ποὺ ζοῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, χαρακτηρίζονται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ ἀναμενόμενες προσαρμογὲς στὸ ἰσχύον τότε καθεστῶς καὶ ἀπὸ ὀρισμένες εὐγλωττες σιωπές, ὅπως συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὴ νεότερη περίοδο, ἀπαλοιφή διατυπώσεων ἐχθρικών πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, ἐπιγραμματικὴ ἀναφορὰ ἢ ἀποσιώπηση τῆς συμμετοχῆς τοῦ νησιοῦ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821⁶.

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἱστοριογραφίας γιὰ τὸ Αἶγαίο θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ σταθῶ λίγο πιὸ διεξοδικὰ στὶς διαδρομὲς τῆς ἱστοριογραφίας τῶν νησιῶν τῶν Κυκλάδων, στὶς διαφοροποιήσεις ποὺ παρατηροῦνται στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ σὲ ὀρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ κάθε περιόδου⁷. Τὸ παράδειμά τους εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ, διότι οἱ Κυκλάδες ἐνσωματώθηκαν στὸ ἑλληνικὸ κράτος μετὰ τὴν ἰδρυσή του, μετὰ ἀποτέλεσμα ἡ τοπικὴ ἱστοριογραφικὴ παραγωγή νὰ δεχθεῖ ἐντονότερα τὶς ἐπιδράσεις τῶν κυρίαρχων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τάσεων, ἐπιρροῶν καὶ κατευθύνσεων.

Στὸν Πίνακα I ἐπιχειρήθηκε μία καταγραφὴ ἐκδόσεων τοπικῆς ἱστορίας τῆς μορφῆς ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, οἱ ὁποῖες τυπώθηκαν μέχρι τὸ 1940 καὶ ἀφοροῦν νησιά τῶν Κυκλάδων⁸. Στὸν πίνακα σημειώνονται ἡ χρονολογία καὶ ὁ τόπος τῆς πρώτης ἐκδοσης κάθε ἔργου, ὁ τίτλος καὶ ὁ συγγραφέας.

Πίνακας I

Μονογραφίες γιὰ νησιά τῶν Κυκλάδων (ἕως τὸ 1940)

Νησι	Ἔτος ἐκδοσης	Τόπος ἐκδοσης	Τίτλος	Συγγραφέας
Ἄμοργος	1884	Ἀθήνα	<i>Ἄμοργός. Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος</i>	Μηλιαράκης Ἄντ.
	1893	Ἀθήνα	<i>Ἡ Ἄμοργός ὑπὸ γεωγραφικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν</i>	Γάσπαρης Ν.
	1918	Ἀθήνα	<i>Ἄμοργός. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου</i>	Βογιατζίδης Ἰ. Κ.

συνεχίζεται

Άνδρος	1880	Άθήνα	Υπομνήματα Περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων. Άνδρος, Κέως	Μηλιαράκης Άντ.
	1881	Έρμού-πολη	Περιγραφή της νήσου Άνδρου	Πίστης Διον.
	1925, 1927	Άθήνα	Ή Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου, από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμας (2 τόμοι)	Πασχάλης Δ.
Ίος	1938	Άθήνα	Ή νήσος Ίος (ιστορία, λαογραφία, γενικά)	Όθωναίος Θ.
Κέα	1880	Άθήνα	Υπομνήματα Περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων. Άνδρος, Κέως	Μηλιαράκης Άντ.
	1920	Άθήνα	Ίστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμας	Ψύλλας Ί.
Κίμωλος	1901	Άθήνα	Κίμωλος. Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων	Μηλιαράκης Άντ.
	1923	π. Αθηνά, τ. 35	“Κίμωλος. Ίστορικά έρευναι περί της νήσου”	Βογιατζίδης Ί. Κ.
Κύθνος	1882	Έρμού-πολη	Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων έν ώ ήθη και έθη και γλώσσα και γένη κλπ.	Βάλληνδας Άντ.
	1896	Άθήνα	Ίστορία της νήσου Κύθνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμας, σχετιζομένη προς την των όμοταγών νήσων του Αιγαίου	Βάλληνδας Άντ.
	1938	Άθήνα	Ή Κύθνος διά μέσου των αιώνων	Μαζαράκης Π.
	1938	Άθήνα	Ή Κύθνος. Γεωγραφία, ήθη και έθιμα	Γούναρης Α.
Μήλος	1927	Άθήνα	Ή ιστορία της νήσου Μήλου	Χατζιδάκης Ίωσ.
Μύκονος	1912 (1914)	Άθήνα	Ή Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμας	Ευαγγελίδης Τρ.
Πάρος	1937	Άθήνα	Ή Πάρος από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή	Ψυχογίδς Κ. - Ποπολάνος Στ.
Σαντορίνη	1938	Πειραιάς	Ή νήσος Θήρα = Σαντορίνη	Παπαμανώλης Ί.
Σέριφος	1909	Έρμού-πολη	Ή νήσος Σέριφος και αι περί αυτήν νησίδες	Ευαγγελίδης Τρ.

Σίκινος	1885	Αθήνα	<i>Περί τῆς νήσου Σικίνου, πραγματεία ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἱστορικὴν καὶ στατιστικὴν ἔποψιν</i>	Γαβαλάς Ζ.
	1931	Αθήνα	<i>Ἡ νῆσος Σίκινος</i>	Γαβαλάς Ζ.
Σίφνος	1876	Σύρος	<i>Ἱστορία τῆς νήσου Σίφνου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς</i>	Γκιῶν Κ.
Σύρος	1874	Ἐρμούπολη	<i>Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου</i>	Ἀμπελάς Τιμ.
Τήνος	1889	Αθήνα	<i>Τηνιακά, ἤτοι ἀρχαία καὶ νεωτέρα γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς νήσου Τήνου</i>	Γεωργαντόπουλος Ἐπ.
Φολέγανδρος	1888	Αθήνα	<i>Ἡ νῆσος Φολέγανδρος</i>	Χαρίλαος Ἀλκ.

Ὅπως παρατηροῦμε, μέχρι τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ὅλα σχεδὸν τὰ κατοικημένα νησιά τῶν Κυκλάδων –μὲ ἑξαίρεση τὴ Νάξο-⁹ εἶχαν ἀποκτήσει τὴν “ἱστορία” τους. Ἐντοπίζονται δύο πυκνώσεις στὶς περιόδους 1880-1900 καὶ 1920-1940, κατὰ τὶς ὁποῖες ἐκδίδεται ἡ πλειονότητα τῶν σχετικῶν μελετῶν ποὺ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἱστοριογραφικὸ κλίμα. Ἄνοίγοντας μία παρένθεση, νὰ σημειώσουμε δύο πρόσωπα, στὸ ἔργο τῶν ὁποίων, νομίζω, ἀποτυπώνονται τάσεις καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης (1841-1905), ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας τὴν ὁδὸ τῆς γεωγραφίας¹⁰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἱστορικὴ προσέγγιση¹¹, συμπεριέλαβε στὸ πλούσιο ἔργο του ἐργασίες γιὰ τὰ νησιά Ἄμοργό, Ἄνδρο, Κέα καὶ Κίμωλο, καθὼς καὶ μιὰ γενικὴ μελέτη γιὰ τὶς Κυκλάδες, τὴν ὁποία ὅμως δὲν ὀλοκλήρωσε, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὸ σχέδιο ποὺ εἶχε προαναγγεῖλει στὸ ἐκδοθὲν πρῶτο μέρος τῆς¹². Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐπιχείρησε μιὰ συγκεντρωτικὴ προσέγγιση τῶν Κυκλάδων¹³. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ Περικλῆς Ζερλέντης (1852-1925), Συριανός, χιακῆς καταγωγῆς, αὐτοδίδακτος ἱστοριοδίφης, ὁ ὁποῖος ἐντρυφήσε στὴν ἀρχεακὴ ἔρευνα καί, ἐκμεταλλευόμενος τὸ νησιωτικὸ ἀρχεακὸ ὕλικό, ὅπως καὶ ὀρισμένα δυτικοευρωπαϊκὰ ἀρχεα, συνέγραψε πολυάριθμες αὐτοτελεῖς μελέτες καὶ ἄρθρα¹⁴ γιὰ ἐπιμέρους θέματα τῆς περιόδου τῆς λατινικῆς καὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας¹⁵. Παράλληλα ἀποπειράθηκε νὰ δώσει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς κατάστασης τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία¹⁶, παρεμβαίνοντας ταυτόχρονα στὴν ἔντονη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη συζήτηση, γιὰ τὸν Καθολικισμὸ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Στὸ πνεῦμα τῆς συγκέντρωσης τεκμηριωτικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν

ιστορία των νησιών εντάσσεται και η προσπάθεια δημιουργίας, το 1918, στην Έρμούπολη, από κοινού με τον Φλώρο Κατσουρό, μίας περιοδικής έκδοσης ιστορικής ύλης, με τίτλο *Νησιωτική Έπετηρίς*, η οποία όμως υπήρξε βραχύβια¹⁷.

Η ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου από το 1940 και μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, σχετικά με τα νησιά των Κυκλάδων, κατά τη γνώμη μου, συγκεντρώνει διαφορετικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Ο τύπος των μονογραφιών, στις οποίες αναπτυσσόταν η ιστορία ενός νησιού από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, άτονεϊ. Αντίθετα έχουμε πληθώρα μελετών, ακαδημαϊκής συχνά προέλευσης, όπου και πάλι σημείο αναφοράς αποτελεί το νησί, το θέμα μελέτης όμως είναι με σαφήνεια οριοθετημένο και ο χρόνος με ακρίβεια προσδιορισμένος. Η θεματολογία στρέφεται κυρίως σε ζητήματα εκκλησιαστικής ιστορίας και τέχνης, ιστορίας του έθιμικού δικαίου, των κοινοτικών θεσμών και της εκπαίδευσης, ενώ η χρονική περίοδος στην οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον είναι αυτή της οθωμανικής κυριαρχίας. Να επισημανθεί εδώ η προσφορά των γειτονικών με την ιστορία επιστημών. Για παράδειγμα οι νομικοί, ιστορικοί του δικαίου, με τις μελέτες τους όχι μόνο εξέτασαν διεξοδικά ζητήματα που σχετίζονται με τους κοινοτικούς θεσμούς, το έθιμικό -ιδίως το οικογενειακό και κληρονομικό- δίκαιο, αλλά και εξέδωσαν πολυάριθμα έγγραφα της εποχής, προσφέροντας ένα χρήσιμο έργαλειό στην ιστορική έρευνα¹⁸.

Την ίδια εποχή, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, εκδίδεται στη Γαλλία το τρίτομο έργο του Emile Kolodny για τη νησιωτική Ελλάδα, όπου για πρώτη φορά έχουμε μια συνολική προσέγγιση του νησιωτικού χώρου, εξεταζόμενου από τη σκοπιά της ιστορικής δημογραφίας και γεωγραφίας, και μία απόπειρα έρμηνείας του φαινομένου της “νησιωτικότητας”¹⁹. Το σημαντικό αυτό έργο του E. Kolodny εισήγαγε μια νέα όπτική για τη μελέτη του νησιωτικού κόσμου. Στο επίπεδο όμως της τοπικής παραδοσιακής ιστοριογραφικής παραγωγής, παρέμεινε σχεδόν άνεμετάλλευτο και δεν έμβολίασε την προβληματική των τοπικών λογίων που καταγίνονταν με την ιστορία του τόπου τους²⁰.

Σημειώνουμε επίσης την έκδοση της *Έπετηρίδος της Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, η οποία, από το 1961 μέχρι σήμερα, έχει εκδώσει 19 όγκώδεις τόμους, στους οποίους φιλοξενήθηκαν μελέτες ποικίλης θεματολογίας για το σύνολο σχεδόν των νησιών των Κυκλάδων. Τα δημοσιεύματα της *Έπετηρίδος* περιέχουν σημαντικές μεμονωμένες συμβολές στην τοπική ιστορία. Εάν εξέτασθουν όμως ως σύνολο, νομίζω ότι παρουσιάζουν εικόνα ανάλογη με το περιεχόμενο και το πνεύμα των ανά νησί “ιστοριών”, που εκδόθηκαν στην περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1970, κα-

θώς τόσο η θεματολογία των 19 τόμων, όσο και η πύκνωση του ενδιαφέροντος εντοπίζονται σε θέματα παρόμοια με αυτά που κέρδισαν την προσοχή των συγγραφέων των παραπάνω έργων. Επίσης ο τρόπος προσέγγισης των ζητημάτων και ο προβληματισμός που αναπτύσσεται δεν διαφέρει – με εξαίρεση όρισμένες μελέτες των τεσσάρων τελευταίων τόμων – από τον αντίστοιχο των αυτοτελών έργων. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η απουσία μελετών σχετικών με ζητήματα οικονομικής ή κοινωνικής ιστορίας. Σε γενικές γραμμές, στην ίδια λογική αλλά με σημαντικές αποκλίσεις στην ποιότητα των δημοσιευόμενων εργασιών κινούνται και μεταγενέστερες έπετηρίδες ή άλλες περιοδικές εκδόσεις, που καλύπτουν ύλη ενός νησιού και εκδίδονται από τοπικούς φορείς ή συλλόγους (*Κιμωλιακά, Μηλιακά, Συριανά Γράμματα, Ναξιακά, Παριανά, Πέταλον τής Άνδρου, Τηνιακά Ανάλεκτα, Σιφνιακά* του Σίμου Συμεωνίδη για τη Σίφνο).

Άς επιστρέψουμε όμως στη γενικότερη ιστοριογραφική παραγωγή για τις Κυκλάδες. Η περίοδος μετά το 1980 χαρακτηρίζεται, νομίζω, από μια στροφή σε μελέτες που εστιάζουν το φакό τους κυρίως σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας²¹. Συχνά πρόκειται για διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν σε πανεπιστήμια ελληνικά ή του έξωτερικού και επικεντρώνονται σε κάποιο από τα νησιά των Κυκλάδων, αξιοποιώντας το σχετικά πλούσιο αρχαιολογικό υλικό της περιοχής, κυρίως τα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα και τα νοταριακά δικαιοπρακτικά έγγραφα²². Πύκνωση των σχετικών ιστοριογραφικών προσεγγίσεων εντοπίζεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ αντίθετα, ή μετά την ελληνική επανάσταση εποχή μάλλον υποεκπροσωπείται²³. Έξαίρεση βέβαια αποτελεί η Σύρος με την Ερμούπολη, ή όποια συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ιστορικών²⁴. Η ειδική θέση της όμως στη βιομηχανία και το εμπόριο του 19ου αιώνα, προσδίδει στο νησί αυτό χαρακτηριστικά διαφορετικά από αυτά της υπόλοιπης τοπικής ιστοριογραφίας των Κυκλάδων.

Άς σημειωθεί ότι στα χρόνια αυτά έχουμε και μια συνθετική μελέτη για τις Κυκλάδες, προερχόμενη και πάλι από ξένο ιστορικό, τον Β. J. Slot, ή όποια αφορά την περίοδο 1500-1718 και αξιοποιεί δυτικοευρωπαϊκές αλλά και όθωμανικές πηγές²⁵. Παράλληλα πυκνώνουν και οι μελέτες που προέρχονται από γειτονικά με την ιστορία γνωστικά αντικείμενα, όπως ή αρχιτεκτονική, ή έθνολογία και ή ανθρωπολογία²⁶. Οι μελέτες αυτές, ακολουθώντας διαφορετική μεθοδολογία από αυτή των ιστορικών, πλούτισαν την προβληματική για το νησιωτικό χώρο, φέρνοντας στην επιφάνεια ζητήματα όπως ή πολεοδομική συγκρότηση και ή εξέλιξη των νησιωτικών οικισμών, ή τυπολογία και το μέγεθος της κατοικίας, ή δομή της νησιωτικής οικογένειας, τα συστήματα κληρονομικής διαδοχής κ.ά.

Ἐπισημαίνεται ὅτι πρόσφατα παρατηρεῖται ἐπίσης μιὰ κάποια ἀναβίωση τοῦ παλαιοῦ μοντέλου, τῶν μονογραφιῶν ποὺ ἐξετάζουν τὴν ἱστορία ἑνὸς νησιοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Πρόκειται εἴτε γιὰ ὀρισμένες νέες μελέτες ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ παλαιὸ σχῆμα καὶ πνεῦμα προσέγγισης τῆς τοπικῆς ἱστορίας²⁷, εἴτε, κυρίως, γιὰ ἀνατυπώσεις τῶν ἔργων τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα²⁸. Ὅπωςδήποτε τὸ φαινόμενο δὲν σηματοδοτεῖ ἐπιστροφή τῆς σύγχρονης ιστοριογραφίας στὰ σχήματα καὶ στὶς ἀγκυλώσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἡ πληθώρα ὁμως ἀνατυπώσεων, καθὼς μάλιστα δὲν γίνεται στὸ πλαίσιο κάποιου εὐρύτερου προγράμματος φωτομηχανικῆς ἀναπαραγωγῆς δυσεύρετων παλαιῶν βιβλίων, ἀλλὰ πραγματοποιεῖται κυρίως ἀπὸ τοπικοὺς φορεῖς καὶ κατὰ τόπους ἐνώσεις ἀποδήμων νησιωτῶν, ἀναδεικνύει νομίζω δύο στοιχεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ σημασία καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς τοπικῆς ταυτότητας στὶς ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων. Μιᾶς ταυτότητας ποὺ –γιὰ τὰ μικρότερα τουλάχιστον νησιά– συγκροτεῖται μὲ βάση ἀκριβῶς τὸ νησὶ καὶ ἀποτυπώνεται στὸ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων συνεχῆς τῆς ἱστορίας του. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ ζήτηση εὐληπτων καὶ ἀξιόπιστων μελετῶν ποὺ θὰ ἐξετάζουν διαχρονικὰ τὴν ἱστορία ἑνὸς νησιοῦ. Ἡ ζήτηση αὐτῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου τους, τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ γεννᾷ ἡ ἀλματώδης τουριστικὴ ἀνάπτυξη τῶν Κυκλάδων καὶ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν –μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις– ἀπουσία ἀξιόπιστων ἱστορικῶν ὁδηγῶν²⁹ ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη συλλογικῶν μελετῶν, καρπῶν συνεργασίας ἐπιστημόνων συγγενῶν ειδικοτήτων³⁰.

Οἱ διαδρομὲς αὐτὲς τῆς σχετικῆς μὲ τὶς Κυκλάδες ἱστοριογραφίας, νομίζω, ἀκολούθησαν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ χνάρια τῆς ἱστοριογραφίας ποὺ ἀφορᾷ καὶ τὶς ὑπόλοιπες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὴν ἑλληνικὴ τοπικὴ ἱστορία. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι καὶ ἐκεῖ μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ μιὰ ἀντίστοιχη τομὴ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πυκνώνουν οἱ μελέτες, πού, ἂν καὶ θεματικὰ μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν στὴν τοπικὴ ἱστορία, δὲν ἔχουν στόχο ὁμως νὰ ἀναδείξουν τὴν τοπικὴ ἰδιαιτερότητα. Ἀντίθετα προσπαθοῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ μερικὸ –προσδιορισμένο μὲ σαφήνεια στὸν τόπο καὶ στὸ χρόνο– προκειμένου νὰ ἐντάξουν τὸ τοπικὸ παράδειγμα στὴ γενικὴ ἱστορία, νὰ τὸ μεταχειριστοῦν δηλαδὴ ὡς ἐργαλεῖο ποὺ θὰ βοηθήσει στὴν κατανόηση τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἐντάσσεται³¹.

Ἡ περὶ Σίφνου ἱστοριογραφία ἐντάσσεται, νομίζω, καλὰ στὴ χονδρική, σχηματικὴ περιοδολόγηση ποὺ ἐπιχειρήθηκε παραπάνω. Ἦδη στὰ 1876 ἡ Σίφνος ἀποκτᾷ τὴν πρώτη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἱστορία της, γραμμὴ ἀπὸ τὸν σχολάροχο Κάρολο Γκιὼν καὶ ἐκδεδομένη στὴν

Ἐρμούπολη³², μιὰ πόλη ποὺ στὰ χρόνια αὐτὰ ἀποτέλεσε κέντρο παραγωγῆς βιβλίων, σχετικῶν μὲ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶχαμε τὴν τύχη νὰ διασωθοῦν μεγάλες ἐνότητες σιφναϊκοῦ ἀρχαϊκοῦ ὕλικου τῆς περιόδου τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας –τουλάχιστον στὴν ἔκταση ποὺ αὐτὸ συνέβη σὲ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλαδῶν– ἐπαιξε καθοριστικὸ, νομίζω, ρόλο στὴν ἀσθενικὴ τροφοδότηση τῆς σιφνιακῆς ἱστοριογραφίας μὲ μελέτες σὲ ὅλο τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα³³. Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ὅμως δικαιοπρακτικῶν κυρίως ἐγγράφων, προερχόμενων ἀπὸ ἰδιωτικὲς συλλογές, ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ἀποσπασματικὲς ἀλλὰ σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν κοινωνία τῆς τουρκοκρατούμενης Σίφνου³⁴.

Στὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σίφνου ἀκολούθησαν σὲ γενικὲς γραμμὲς τῆ διαδρομῆ τῆς ἱστοριογραφίας τῶν ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Καταρχὴν τροφοδοτήθηκαν μὲ πιὸ παραδοσιακὲς, θὰ λέγαμε, ἱστοριογραφικοῦ ἢ ἱστοριοδιφικοῦ χαρακτήρα συνεισφορές: τὴν ἔκδοση ἀπὸ τὸν Σίμο Συμεωνίδη ἐνὸς βιβλίου ποὺ καταπιάνεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς Σίφνου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας, τὴ δημοσίευση ἀρχαϊκοῦ ὕλικου προερχόμενου κυρίως ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας στὸ Βατικανὸ ἢ τὶς μονὲς τοῦ νησιοῦ³⁵, ἀλλὰ καὶ ἄλλες συμβολὲς σιφνιῶν λογίων ποὺ μὲ ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο τους προσέγγισαν πλευρὲς τῆς σιφνιακῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικότερα θρησκευτικὴ ἱστορία, τὴν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης ἀλλὰ καὶ τὸ γλωσσολογικὸ πλοῦτο τοῦ νησιοῦ (ὅπως τὸ τοπικὸ ἰδίωμα, τὰ τοπωνύμια, τὰ λαϊκὰ τραγούδια)³⁶.

Παράλληλα τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ τοπικὲς σπουδὲς πλουτίστηκαν μὲ νέες μελέτες, οἱ ὁποῖες εἶχαν συχνὰ τὴ μορφή διδακτορικῶν διατριβῶν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τῆς Σίφνου, ἡ συγκρότηση τοῦ οἰκιστικοῦ τοῦ πλέγματος, ἡ ἰδιαιτερότητα καὶ ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς ἐπαγγελματικῆς ὁμάδας τῶν ἀγγειοπλαστῶν, οἱ γαμήλιες στρατηγικὲς καὶ οἱ τρόποι μεταβίβασης τῆς γονικῆς περιουσίας, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀποτέλεσαν ἀφορμὲς ὄχι μόνο ἱστορικῶν ἀλλὰ καὶ ἀρχιτεκτονικῶν, λαογραφικῶν ἢ ἀνθρωπολογικῶν προσεγγίσεων³⁷. Χρῆση πηγῶν ποὺ εἶχαν παραμεληθεῖ καὶ διεύρυνση τῆς θεματολογίας χαρακτηρίζουν ἐπίσης ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς πρόσφατες δημοσιεύσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ Σίφνο³⁸. Ἡ ἔκδοση, τὸ 2000-2001, τῶν τριῶν τόμων μὲ τὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, ποὺ εἶχε διεξαχθεῖ τὸ 1998, ἀποτελεῖ ἄλλωστε ἕνα ἐξαιρετὸ καθρέφτη τῶν κατευθύνσεων τῆς σύγχρονης ἔρευνας γιὰ τὸ νησί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δυσανάλογα έκτενεις είναι οι πληροφορίες για την αρχαιότητα που περιλαμβάνονται και στα έγχειρίδια γεωγραφίας που εκδόθηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, κυρίως για σχολική χρήση. Βλ. για παράδειγμα Ί. Βαλέττας, *Γεωγραφία της Ελλάδος αρχαίας και νεωτέρας*, 2η έκδ., Έρμούπολη 1841, για τα νησιά σ. 100-125, 137-145. Αναλυτική βιβλιογραφία των σχετικών έργων βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα 1988, σ. 653-734.

2. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα 1986, κυρίως σ. 278-297, και του ίδιου, *Έλληνικος Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, κυρίως σ. 460-471. Βλ. επίσης Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, σ. 70-73, και Έλλη Σκοπετέα, *Το "πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ίδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 175-217.

3. Βλ. σχετικά όσα σημειώνει, με άφορη ένα ανάλογο παράδειγμα τοπικής ιστοριογραφίας, ή Εύτυχία Λιάτα, "Μιχαήλ Λαμπρινίδης. Η ανέκδοτη β' γραφή της 'Ναυπλίας' και η έτοιμασία συναγωγής των μελετών του", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1981-1982, σ. 128-129.

4. Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού γίνονται προσπάθειες συγκρότησης, κατ' αναλογία με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, γεωγραφικής εταιρείας, προκειμένου να οργανωθεί ή συγκέντρωση τέτοιου τύπου γεωγραφικού ύλικού, στην όπτική της καλλιέργειας της εθνικής αυτογνωσίας (βλ. Κ. Παπαμιχαλόπουλος, "Ελληνική Γεωγραφική Έταιρεία. Ιστορικό σημείωμα - Διασάφησης - Επίκλησις", στο φυλλάδιο *Ελληνική Γεωγραφική Έταιρεία. Καταστατικό*, Αθήνα 1919, σ. 3-14, όπου παρουσιάζονται οι σχετικές απόπειρες). Οι συγκεκριμένες προσπάθειες παρέμειναν μάλλον αναιμικές, ή διοχέτευση όμως των γεωγραφικών γνώσεων έξακολούθησε να βρίσκει διεξόδους από άλλες οδούς, κυρίως αυτές της ιστορίας και της λαογραφίας.

5. Όψεις των χαρακτηριστικών της τοπικής ιστοριογραφίας στον ελληνικό χώρο βλ. Γ. Γιαννόπουλος, "Η τοπική ιστορία", *Τοπική ιστορία και Αρχαία. Πρακτικά διημέρου*, Σάμος 1992, σ. 17-41· Π. Μιχαηλάρης, "Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας", *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σ. 211-221· Σπ. Άσδραχάς, "Η τοπική ιστορία", *Ιστορικά άπεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 179-182· Β. Παναγιωτόπουλος, "Γενικό και μερικό, οι διαφορετικές ιστορικές τύχες", *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Έπανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας*,

15ος-19ος αί., Αθήνα 1996, σ. 457-460. Για ένα παράδειγμα από το βορειοελλαδικό χώρο βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, "Οί τοπικές συνιστώσες μιᾶς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας: σχόλια γιὰ τὴν κοζανίτικη ιστοριογραφία", π. *Τὰ Ἱστορικά*, 28-29 (1998) 240-252.

6. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βλ. ὅσα ἀναφέρουν, μὲ ἀφορμὴ τὸ παράδειγμα τοῦ Στ. Τάξη, οἱ Β. Ἀναστασιάδης, Σπ. Καράβας, "Ὁ Σ. Γ. Τάξης καὶ ἡ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Λέσβου 1874-1909", εἰσαγωγικὸ κείμενο στὸ Στ. Τάξη, *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Λέσβου καὶ τοπογραφία αὐτῆς*, φωτ. ἀνατύπωση τῆς ἐκδοσης τοῦ 1874, Μυτιλήνη 1996, σ. VII-XXV.

7. Μιὰ συνοπτικὴ ἐπιλογὴ κυκλαδικῆς βιβλιογραφίας βλ. Λ. Μενδώνη, Δ. Δημητρόπουλος, Ἰ. Ἐξαρχουλέα, Χ. Τζαβαλῆ, Φ. Μυρῖλου, Γ. Ζάχος, *Ἱστορία τοῦ τοπίου καὶ τοπικὲς ἱστορίες. Ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸ ἱστορικὸ τοπίο. Πιλοτικὴ ἐφαρμογὴ στὶς Κυκλάδες. Ἐπιλεκτικὴ βιβλιογραφία*, Αθήνα 1997.

8. Στὸν Πίνακα I περιλαμβάνονται μόνο μελέτες μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ σκιαγραφήσαμε παραπάνω. Ἐτσι δὲν συμπεριλήφθησαν μελέτες ὅπως αὐτὴ τοῦ Π. Ζωντανοῦ, *Ἱστορικὴ περίληψις τῆς νήσου Σύρου καὶ τῆς ἐν αὐτῇ Ἐρμούπολεως*, Ἐρμούπολη 1842, ἡ ὁποία παρὰ τὸν τίτλο τῆς δὲν ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ ἐξαντλεῖται σὲ ἄτακτα δοσμένες πληροφορίες, γιὰ τοὺς μύθους σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν ἀρχαίων κατοίκων τοῦ νησιοῦ, τὸν Φερεκύδη καὶ τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὸ νησί, ἀνάμεικτες μὲ ἐλάχιστες μαρτυρίες γιὰ τὴ Σύρο τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέα.

9. Ἡ ναξιακὴ βιβλιογραφία εἶναι πλουσιότατη σὲ ἐπιμέρους μελέτες ποὺ ἐξετάζουν ζητήματα τῆς ναξιακῆς ἱστορίας, ιδίως τῆς περιόδου τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Καθοριστικὸ στοιχεῖο ὑπῆρξε τὸ σημαντικὸτατο ἀρχεαῖκὸ ὑλικὸ τοῦ νησιοῦ. Παρόλα αὐτὰ δὲν ἐντοπίσαμε στὴν ἑλληνικὴ τοπικὴ ἱστοριογραφία μονογραφία, τοῦ τύπου ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Νάξου. Ἀντίθετα, ἤδη στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, γράφτηκαν δύο σύντομες μελέτες γιὰ τὴ Νάξο ἀπὸ ξένους ἱστορικούς, ποὺ ἐπικεντρώνουν ὁμως τὸ ἐνδιαφέρον τους στὴν περίοδο τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου βλ. E. Curtius, *Νάξος, ὀμιλία ἀπαγγελθεῖσα μὲν ἐν τῷ ἐν Βερολίῳ Ἐπιστημονικῷ Συλλόγῳ τῆ 21 Φεβρουαρίου 1846 ὑπὸ Ἐρνέστου Κουρτίου, μεταφρασθεῖσα δὲ ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Θεοδώρου Δαμαλά, τῆ προσθήκη ἀνασκευαστικοῦ ἐπιλόγου*, Αθήνα 1889 E. Dugit, *De insula Naxos*, Παρίσι 1867. Πρόσφατα ἐπίσης ἐκδόθηκαν δύο βιβλία τοῦ Θ. Κωτσάκη, *Οἱ Ἐνετοὶ στὴ Νάξο 1207-1566*, Αθήνα 2000, καὶ *Ἡ Νάξος κατὰ τὴν Ἐνετοκρατία*, Αθήνα 2001, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ συγκεντρώσουν τὰ μέχρι σήμερα πορίσματα τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ναξιακὴ ἱστορία τῶν περιόδων ποὺ ἀναγράφονται στοὺς τίτλους τους. Παράλληλα ἐκδόθηκαν καὶ βιβλία γιὰ τὸ νησί μὲ χαρακτηριστικὸ περισσότερο τουριστικὸ ὄδηγοῦ, ὅπως αὐτὸ τοῦ Γ. Μελισσηνοῦ (*Ἡ Νάξος σὲ ἀπλὴ γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ καὶ γεωλογικὴ ἐπισκόπηση*, β' ἐκδ., Αθήνα 1958), ποὺ γνώρισε ἀρκετὲς ἐκδόσεις.

10. Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀνάπτυξης τῆς γεωγραφίας στὴν Ἑλλάδα,

ἀναπτύσσει ὁ Ἀ. Μηλιαράκης, στὸ ἄρθρο του “Περὶ τῆς ὠφελείας τῶν γεωγραφικῶν ἐπιστημῶν”, π. *Ἐστία*, 4 (1877) 422-426.

11. Χαρακτηριστικὸ τῶν ἀντιλήψεων του εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀ. Μηλιαράκης, στὴ γεωγραφικὴ βιβλιογραφία ποὺ συνέταξε, περιλαμβάνει ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μελέτες ποὺ σημειώνονται στὸν Πίνακα Ι, ὅσες εἶχαν ἐκδοθεῖ μέχρι τὴ δημοσίευση τῆς βιβλιογραφίας του· βλ. Ἀ. Μηλιαράκης, *Νεοελληνικὴ γεωγραφικὴ φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1800-1889 γεωγραφηθέντων ὑπὸ Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1889, (φωτ. ἐπανέκδοση Ἀθήνα 1981), σ. 66-75. Οἱ ἐπιλογὲς μάλιστα τοῦ Ἀ. Μηλιαράκη δέχθηκαν κριτικὴ ἀπὸ συγχρόνους του· βλ. Β. Μυστακίδης, *Νεοελληνικὴ Γεωγραφικὴ φιλολογία. Κρίσεις, διορθώσεις, προσθήκαι*, Κωνσταντινούπολη 1890 (φωτομχ. ἀνατύπωση Ἀθήνα χ.χ.), ἰδίως σ. 20-27, καὶ G. Hirssefeld, “Zur Geschichte der Geographie bei den Neugriechen” (1890), φωτ. ἀνατύπωση στὸν τόμο Β. Μυστακίδης, ὁ.π., σ. 5. Γενικότερα γιὰ τὶς ἀλληλεπιδράσεις ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ γεωγραφία...*, ὁ.π., κυρίως σ. 26-31.

12. Ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης, στὴ μελέτη του *Κυκλαδικὰ ἤτοι γεωγραφία καὶ ἱστορία τῶν Κυκλάδων νήσων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων*, Ἀθήνα 1874 (φωτ. ἀνατύπωση Ἀθήνα 1981), σ. ε', σημείωνε ὅτι: “τὸ β' μέρος θὰ περιλαμβάνη τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν ἐν συνόλῳ ἢ κατὰ μέρος, τὸ γ' δὲ τὴν λεπτομερεῖ γεωγραφικὴν καὶ ἀρχαιολογικὴν αὐτῶν περιγραφὴν”. Τὰ προαναγγελθέντα αὐτὰ μέρη τῶν *Κυκλαδικῶν* δὲν ἐκδόθηκαν, ἀντὶ αὐτῶν ὅμως ἐκδόθηκαν οἱ ἐπιμέρους μελέτες γιὰ τὰ τέσσερα νησιὰ, Ἄμοργό, Ἄνδρο, Κέα, Κίμωλο, ποὺ σημειώνονται στὸν Πίνακα Ι. Σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ἀ. Μηλιαράκη βλ. Δ. Πασχάλης, “Μηλιαράκης Ἀντώνιος”, *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τ. 17, 2η ἐκδ., Ἀθήνα χ.χ., σ. 132, καὶ Δ. Μουστακάς, “Ἀντώνιος Μηλιαράκης - Σπυρίδων Μηλιαράκης”, *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1925*, σ. 160-162.

13. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Κυκλαδικὰ*: “Ἱστορίαν τῶν Κυκλάδων νήσων ἐν συνόλῳ οὐδεὶς τῶν ἡμετέρων ἔγραψε, καθ' ἃ γινώσκω οὐδὲ τῶν ξένων. Αἱ ὑπάρχουσαι νησιογραφίαι ἀναφέρονται εἰς ὠρισμένας νήσους”, βλ. Ἀ. Μηλιαράκης, *Κυκλαδικὰ...*, ὁ.π., σ. στ'.

14. Ἐργογραφία τοῦ Π. Ζεργλέντη, βλ. Εὐ. Φωτιάδης, “Περικλῆς Γεωργίου Ζεργλέντης”, *Γενικὴ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τχ. 4 (24), Ἰούλιος-Αὐγούστος 1936, σ. 61-66. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Π. Ζεργλέντη βλ. Ἀ. Δρακάκης, “Δύο Συριανοὶ λόγιοι (Κλῶν Στέφανος - Περικλῆς Ζεργλέντης)”, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (Ε.Ε.Κ.Μ.)*, 9 (1971-1973) 80-86. Πολύτιμη γιὰ τὴν ἱστορία τῶν νησιῶν εἶναι ἡ ἀρχειακὴ του συλλογὴ, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὰ Γ.Α.Κ.: βλ. τὸ σχετικὸν κατάλογο: Δ. Ζακυθηνός, “Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζεργλέντου”, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ε.Ε.Β.Σ.)*, 13 (1937) 230-304.

15. Τὰ ἐνδιαφέροντά του δὲν περιορίστηκαν στὸ νησιωτικὸ χῶρο, αὐτὸν ὅμως διαπραγματεύεται στὸ κύριον μέρος τῶν ἐρευνῶν του. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς

σημαντικότερες μελέτες του Π. Ζερλέντη αναφέρονται στη Νάξο (*Ιστορικά σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων*, Ἐρμούπολη 1922, *Φεουδαλικὴ πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, Ἐρμούπολη 1925), στη Μύκονο (*Σύστασις τοῦ κοινοῦ τῶν Μυκονίων*, Ἐρμούπολη 1924) ἢ γενικότερα στὴν ἱστορία τῶν νησιῶν τῶν Κυκλάδων κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰώνα (*Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1438-1565*, Ἰωσήφ Νάκης Ἰουδαῖος Δουξ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1566-1579, *Τὸ Σαντζακ τῶν νήσων Νάξου, Ἄνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Ἐρμούπολη 1924).

16. Π. Ζερλέντης, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης*, τχ. 1, Ἐρμούπολη 1913 καὶ τχ. 2, Ἐρμούπολη 1922 (φωτ. ἀνατύπωση Ἀθήνα 1998).

17. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐκφράζεται καὶ στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῶν ἐκδοτῶν βλ. *Νησιωτικὴ Ἐπετηρίς*, τ. 1, Ἐρμούπολη 1918, σ. γ'. Ἡ ἀνάγκη κάλυψης τοῦ συνόλου τῶν νησιῶν σὲ θέματα γεωγραφίας, ἱστορίας καὶ γλώσσας, ἐκφράζεται καὶ στὴ μελέτη μὲ τίτλο “Ἐκ τῶν νησιωτικῶν, γεωγραφικά, ἱστορικά, γλωσσικά”, ὁ.π., σ. 5-114, μὲ τὴν ὁποία ὁ Π. Ζερλέντης ἀνοίγει τὴν ὕλη τῆς ἐπετηρίδας.

18. Ἄς σταθοῦμε ἰδιαίτερα στὶς ἐργασίες τοῦ Ἰ. Βισβίτζη, (ἐνδεικτικά: “Αἱ βολαὶ τῆς νήσου Κέας”, *Ε.Ε.Β.Σ.*, 19 [1949] 26-74, “Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου [1538-1577]”, *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου [Ε.Α.Ι.Ε.Δ.]*, 4 [1951] 1-165, “Τὰ ἔγγραφα δικαιοπραξιῶν τῆς Μυκόνου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος”, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 5 [1954] 127-143, “Δικαστικὰ ἀποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου”, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 7 [1957] 20-154, “Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα”, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 8 [1958] 135-203), τοῦ Γ. Πετρόπουλου, (*Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη [1684-1835]*, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. 3, τχ. 1, Ἀθήνα 1956, *Νοταριακὰ πράξεις Μυκόνου τῶν ἐτῶν 1663-1779*, Μνημεῖα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, τ. 3, Ἀθήνα 1960), καὶ τοῦ Ἄνδρ. Δρακάκη (*Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ἐρμούπολη 1948, “Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας - Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον, Β’”, *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6 [1967] 63-492).

19. Βλ. E. Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, 3 τ., Aix-en-Provence 1974.

20. Νομίζω ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ, ἀνάλογη ἦταν ἡ τύχη καὶ μιᾶς εἰδικότερης μελέτης τοῦ E. Kolodny, γιὰ τὴν Ἐρμούπολη, παρότι αὐτὴ δημοσιεύτηκε μεταφρασμένη στὴν *Ἐπετηρίδα τῆς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* (“Ἐρμούπολις - Σῦρος. Γέννησις καὶ ἐξέλιξις μιᾶς ἑλληνικῆς νησιωτικῆς πόλεως”, μεταφρ. Ν. Τσάγκας, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 8 [1969-1970] 249-286), σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴ γαλλικὴ ἔκδοσή της στὸ περιοδικὸ *Méditerranée*, 2 (1969).

21. Σημειώνουμε τὴ συμβολὴ τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ στὴν ἀνανέωση τῆς σχετικῆς μὲ τὶς Κυκλάδες θεματογραφίας, τόσο μέσω δικῶν του μελετῶν (ὅπως: “Φορολογικοὶ μηχανισμοὶ καὶ οἰκονομία στὸ πλαίσιο τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων [ιζ’-ιθ’ αἰῶνας]”, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 235-253, “Φορολογικὲς καὶ περιο-

ριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία”, *Τὰ Ἱστορικά*, 5 [1986] 45-62, “Νησιωτικές κοινότητες: οἱ φορολογικές λειτουργίες”, *Τὰ Ἱστορικά*, 8 [1988] 3-36, καὶ 9 [1988] 229-258), ὅσο καὶ μέσω διδακτορικῶν διατριβῶν ποὺ ἐκπονήθηκαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του.

22. Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὶς διδακτορικές διατριβές: Εὐτυχία Λιάτα, *Ἡ Σέριφος κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (17ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1987· Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, δακτ., Παρίσι 1989· Δ. Δημητρόπουλος, *Ἡ Μύκονος τὸν 17ο αἰώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις καὶ οἰκονομικές συναλλαγές*, Ἀθήνα 1997· I. Karachristos, *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumsübertragungen: das Beispiel der griechischen Insel Syros 1750-1820*, δακτ., Βιέννη 1998· Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999· Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, *Ἡ νομικὴ προστασία τῆς γονικῆς περιουσίας στὴ Μύκονο (17ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1999· Eleftheria Zei, *Paros dans l'Archipel grec XVIIe-XVIIIe siècles: multiples visages de l'insularité*, δακτ., Παρίσι 2001.

23. Σημαντικὸς εἶναι, ἀντίθετα, ὁ ἀριθμὸς μελετῶν ἀνθρωπολογικοῦ προσανατολισμοῦ, ποὺ γίνονται τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ νησιά ἢ οἰκισμοὺς τῶν Κυκλάδων, μὲ βάση τὴν ἐπιτόπια παρατήρηση ἢ καὶ μὲ χρῆση ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὰ νησιά. Γιὰ παράδειγμα βλ. τὶς διδακτορικές διατριβές: Maria Yiannissopoulou, *Société et religion en Grèce insulaire. Un exemple, Potamie - Tinos*, Παρίσι 1992· Nikolitsa Matha-Dematha, *Habitat et Rapports Socio-économiques à Sifnos, deuxième moitié du XIXe - début du XXe siècle*, δακτ., Παρίσι 1992· Irene Toundassakis, *Parenté, mariage et succession dans le village de Vourkoti [Andros]*, δακτ. Παρίσι 1995· Εὐα Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις καὶ στρατηγικές ἀνταλλαγῶν. Τὸ παράδειγμα τῆς Νάξου τὸν 17ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2001.

24. Σημειώνουμε ἐνδεικτικά: Χριστίνα Ἀγριαντώνη, “Οἱ μετασηματισμοὶ τῆς βιομηχανικῆς δομῆς τῆς Ἐρμούπολης τὸν 19ο αἰώνα”, *Νεοελληνικὴ πόλη. Ὄθωμανικὲς κληρονομίαι καὶ ἑλληνικὸ κράτος*, τ. 2, Ἀθήνα 1985, σ. 603-608· τῆς Ἰδίας, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1986, κυρίως σ. 84-98· Β. Καρδάσης, *Σύρος, Σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (1832-1857)*, Ἀθήνα 1987· Χρ. Λοῦκος - Δήμητρα Σαμίου, *Οἰκονομικὲς συμπεριφορές, ψυχολογία καὶ βιοτικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς συριανοῦ τοκιστῆ: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Ἀθήνα 1991· Χρ. Λοῦκος, “Τὰ ἔκθετα τῆς Ἐρμούπολης”, *Ἀφιέρωμα στὸν πανεπιστημιακὸ δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Ἀθήνα 1992, σ. 247-264· τοῦ ἴδιου, “La petite ville face à la grande: le cas d’Ano Syra au XIXe siècle”, π. *Ἀριάδνη*, 7 (1994) 151-164· τοῦ ἴδιου, *Πεθαίνοντας στὴ Σύρο τὸν 19ο αἰώνα*, Ἡράκλειο 2000. Παράλληλα τὴν ἴδια περίοδο ἡ τοπικὴ ιστοριογραφικὴ παραγωγή συνεισέφερε μελέτες, ὅπως τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Α. Δρακάκη, *Ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἐρμούπολης (Σύρας)*, Ἀθήνα 1979, 1983. Ἐπίσης μελετήθηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ συγκρότηση τῆς Ἐρμούπολης (βλ. Ἰ. Τραυλὸς - Ἀγγελικὴ Κόκκο, *Ἐρμούπολη*, Ἀθήνα 1980). Ἡ ἀνθηση αὐτὴ “τῶν περὶ τὴν Ἐρμούπο-

λη σπουδῶν” διευκολύνθηκε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 συγκέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον ἱστορικῶν ποὺ συνεργάζονταν μὲ τὴν “Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ” βλ. σχετικὰ Χρ. Λοῦκος - Πόπη Πολέμη, *Ὁδηγὸς Δημοτικοῦ Ἀρχαίου Ἐρμούπολης 1821-1949*, Ἀθήνα 1987.

25. Βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, τ. 1-2, Leiden/Istanbul 1982.

26. Ἀπὸ τίς σχετικὲς μελέτες σημειώνουμε τὴ σειρὰ *Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου “Μέλισσα”, ὅπου ἔχουν συμπεριληφθεῖ ἀξιόλογες ἐργασίες γιὰ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων (Κέα, Πάρο, Νάξο, Σίφνο, Μύκονο, Τήνο, Σαντορίνη, Σύρο κ.ἄ.) καὶ ἐπίσης τὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ τῶν Κ. Παπαϊωάννου, Αἰκατερίνης Δημητσάντου-Κρεμέζη, Μαρίας Φινέ, *Τὸ παραδοσιακὸ σπίτι στὸ Αἰγαῖο. Ἡ γενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωσὴ του καὶ ἡ τυπολογία τῆς μέσα ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰ σχέδια*, Ἀθήνα 2001. Γιὰ τίς ἀνθρωπολογικὲς μελέτες βλ. πρῶχειρα τίς διδακτορικὲς διατριβὲς ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, ὅπου καὶ παραπομπὲς σὲ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

27. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ τετράτομο ἔργο τοῦ Δ. Δώριζα, *Ἡ ἀρχαία Τήνος*, Ἀθήνα 1974 *Ἡ μεσαιωνικὴ Τήνος*, Ἀθήνα 1976 *Ἡ Τήνος ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1978 *Ἡ νέα Τήνος*, Ἀθήνα 1981 Δ. Πολέμη, *Ἱστορία τῆς Ἄνδρου*, Ἄνδρος 1981 Σ. Συμεωνίδης, *Ἱστορία τῆς Σίφνου ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Ἀθήνα 1990 Χ. Μπαμπούνης, *Ἡ Μήλος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα*, ἐκδοσὴ Φίλων Ἀδάμαντος, 1993 Χρ. Γεωργούσης, *Πάρος*, Ἀντίπαρος, Ἀθήνα 1997.

28. Βλ. ἀνατυπώσεις ὅπως: Ἀ. Βάλληνδρας, *Ἱστορία τῆς νήσου Κύθνου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1990 ὁ ἴδιος, *Κυθνιακὰ ἦτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία...*, Ἀθήνα 1990 Ἴ. Χατζιδάκης, *Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου*, Ἀθήνα 1994 Δ. Πασχάλης, *Ἡ Ἄνδρος ἦτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1995 Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Μύκονος ἦτοι Ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1996 Δρ. Δρὸσοις, *Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου ἀπὸ τῆς πέμπτης σταυροφορίας μέχρι τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1996 Μ.-Φ. Ζαλλώνης, *Ἱστορία τῆς Τήνου*, μετάφρ. Δημ. Μαυρομαρᾶ, Ἀθήνα 1997 Τιμ. Ἀμπελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, [Ἐρμούπολη] 1998 Ζ. Γαβαλᾶς, “Ἡ νήσος Φολέγανδρος”, καὶ Ἀλκ. Χαρίλαος, “Ἡ νήσος Φολέγανδρος”, σὲ ἓνα τόμο μὲ ἐνιαῖο τίτλο *Ἡ νήσος Φολέγανδρος*, Ἀθήνα 2000 κλπ.

29. Στὶς ἐξαιρέσεις συγκαταλέγεται τὸ πρόσφατο βιβλίον τῆς Χριστίνας Ἀργιαντώνη καὶ τῆς Ἀγγελικῆς Φενερόλη, *Ἐρμούπολη - Σύρος, Ἱστορικὸ ὄδοιπορικὸ*, Ἀθήνα 1999.

30. Ἡ Θήρα εἶναι τὸ μόνον νησιὸν τῶν Κυκλάδων ποὺ διαθέτει τρεῖς σχετικὲς ἐκδόσεις: μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Μ. Δανέζη, *Σαντορίνη*, Ἀθήνα 1939-1940, *Σαντορίνη*, Ἀθήνα 1971, καὶ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἰω. Μ. Δανέζη, *Σαντορίνη Θήρα, Θηρασία, Ἀσπρονήσι, Ἡφαιστεία*, Ἀθήνα 2001.

31. Για τη σχετική με το θέμα προβληματική βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, “Γενικό και μερικό...”, *ό.π.*, σ. 457-460.

32. Βλ. Κ. Γκιών, *Ίστορία της νήσου Σίφνου από τών αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών καθ’ ἡμᾶς, μετά περιγραφῆς τών αρχαίων αὐτῆς μεταλλείων χρυσοῦ καὶ ἀργύρου*, Σύρος 1876.

33. Μία ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς νεώτερης περὶ Σίφνου ιστοριογραφίας βλ. Βασ. Σφυρόερας, “Ἡ σιφναϊκὴ ιστοριογραφία ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα μέχρι σήμερα”, *Πρακτικὰ Ἀ΄ Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, τόμος Β΄, Βυζάντιο - Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία - Νεότεροι Χρόνοι*, Ἀθήνα 2001, σ. 327-336.

34. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου...*, *ό.π.*, καὶ Β. Σφυρόερας, “Ἐγγραφα τῆς νήσου Σίφνου (1785-1820) ἐκ τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη”, *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967) 5-44.

35. Βλ. ἐνδεικτικὰ τῆς μελέτης τοῦ Σ. Συμεωνίδη: *Ίστορία τῆς Σίφνου...*, *ό.π.*: *Ἡ Κυρία Βρυσιανὴ ἡγουν συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Σίφνω Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου*, Ἀθήνα 1966 *Ἡ Κυρία Βρυσιανὴ (Τὰ νεώτερα ἱστορικὰ στοιχεῖα)*, Ἀθήνα 1981 *Ίστορικὰ Ἁγίου Κωνσταντίνου Ἀρτεμῶνος Σίφνου*, Ἀθήνα 1991, καὶ πλῆθος ἄλλων δημοσιεύσεων στὴν ἐπετηρίδα *Σιφνιακὰ καὶ σὲ ἄλλα περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδες* (βλ. καὶ κατάλογο τῶν ἐργασιῶν του: *Ἐργογραφία* [1957-1989], Ἀθήνα 1989).

36. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Θ. Σπεράντσα, *Ἡ Παναγία ἢ Χρυσοπηγὴ τῆς Σίφνου*, Ἀθήνα 1949 Ἄντ. Τροῦλλος, *Ίστορικὰ καὶ λαογραφικὰ σημειώματα Σίφνου*, Ἀθήνα 1956 Ἀ. Κανακάρης, *Σιφναϊκὸν Λεξιλόγιον*, Ἀθήνα 1958 Θ. Ἀλιπράντης, *Θησαυροὶ τῆς Σίφνου. Εἰκόνες τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν*, Ἀθήνα 1979 Ν. Καλαμάρης, *Παιδευτήριον τοῦ Ἀρχιεπελάγου. Ίστορία τῆς Σχολῆς τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Σίφνου*, Ἀθήνα 1982 Γ. Πρόκος, *Συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ἀρτεμῶνος Σίφνου*, Ἀθήνα 1985 Φιλ. Βιτάλης, *Ὁ ἱερὸς ναὸς τῆς Παναγίας Κόγχης Ἀρτεμῶνος Σίφνου*, Ἀθήνα 1985 Μ. Φιλιππάκης, *Τοπωνύμια τῆς Σίφνου*, Ἀθήνα 1989 Ν. Ἀνδριώτης - Ρ. Οἰχαλιώτης, *Βιβλιοθήκες τῆς Σίφνου. Κατάλογος ἐντύπων. Οἱ βιβλιοθήκες τῆς Ἱ. Μ. Βρύσης καὶ τοῦ Γυμνασίου*, Ἀθήνα 1994 Ν. Σταφυλοπάτης, *Τὰ λαϊκὰ τραγούδια καὶ τὰ κάλαντα τῆς Σίφνου (1829-1980). Λαογραφικὴ μελέτη μετὰ μιὰ μεγάλη συλλογὴ στιχορρημάτων*, Ἀθήνα 1997.

37. Σημειώνονται γὰρ παράδειγμα οἱ διδακτορικὲς διατριβές: Ἀναστασία Τζάκου, *Κεντρικοὶ οἰκισμοὶ τῆς Σίφνου. Μορφή καὶ ἐξέλιξη σὲ ἓνα παραδοσιακὸ σύστημα*, Ἀθήνα 1976 F. Chr. Wagner, *Οἱ οἰκισμοὶ ἀγγειοπλαστῶν τῆς Σίφνου. Ἐνα παράδειγμα ἀνώνυμης ἀρχιτεκτονικῆς ὡς ἔκφραση τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ τρόπου ζωῆς, τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς οἰκιστικῆς μορφῆς*, μετάφρ. Ν. Βαφειάδης-Χασαπόπουλος, Ἀθήνα 2001 Nikolitsa Matha-Dematha, *ό.π.*: Ἐλένη Σπαθάρη-Μπεγλίτη, *Οἱ ἀγγειοπλάστες τῆς Σίφνου, Κοινωνικὴ συγκρότηση - Παραγωγή - Μετακινήσεις*, Ἀθήνα 1992. Στοιχεῖα ἐπίσης γὰρ τὴν ἐκπαίδευση στὴ Σίφνο περιλαμβάνονται στὶς πρόσφατες διδακτορικὲς διατριβές:

Δ. Σακκῆς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὶς Νοτιοδυτικὲς Κυκλάδες κατὰ τὴν Α΄ Ὀθωνικὴ περίοδο (1833-1843)*, Ἀθήνα 1997· Ἀννίτα Πρασᾶ, *Ἡ ἐκπαίδευση στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο (1828-1832)*, δακτ., Ἀθήνα 1996.

38. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ μελέτη τοῦ Κ. Κόμη, “Δημογραφικὲς ὀψεις τῆς Σίφνου: ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο στὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια”, στὸν τόμο: *Ἱστορικοδημογραφικά. Μελέτες ἱστορίας καὶ ἱστορικῆς δημογραφίας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου*, Ἀθήνα 1999, σ. 295-315, καὶ τὶς μελέτες τοῦ συλλογικοῦ τόμου *Σίφνος*, πὸν ἐξέδωσε τὸ 1998 τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου.

